

FONETIKANING O`RGANISH SOHASI VA VAZIFALARI

Soliyeva Maftuna Qayimjon qizi

Oltiariq tuman 17-umumiy o`rta ta`lim maktabi o`qituvchisi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Inson nutqi gaplardan, gaplar so'zlardan, so'zlar tovushlardan tashkil topadi. Nutqimiz bo'linuvchanlik xususiyatiga ega bo'lgan turli birliklardan iborat ekanligi, Hozirgi davr tilshunosligida jahon tillarining o'xshash va farqli alomatlarini o'rganish tillar tipologiyasi deb atalishi, Tilning talaffuz alomatlari nazariy jihatdan o'rganiladi. Fonetika amaliyotda keng qo'llanilishi haqida so'z boradi.*

Kalit so'zlar: *fonetika, tilshunoslik, amaliyot, til birliklari, tovsh, gap, nutq, ahamiyat, talaffuz, morfologiya.*

Til – jamiyat va shaxs hayotida o'ziga xos o'rin egallab, jamiyatning har tomonlama rivojida va har bir shaxsning yuksak mavqega erishishida asosiy omillardan biri bo'lib xizmat qiladi. Til – millat ko'zgidir. Ma'lumki. o'zlikni anglash milliy ong va tafakkurning ifodasi, avlodlar o'rtasidagi ruhiy-ma'naviy bog'liqlik til orqali namoyon bo'ladi. Jamiki ezgu fazilatlar inson qalbiga, avvalo, ona allasi, ona tilining betakror jozibasi bilan singadi. Xususan, O'zbekiston Respublikasining "Davlat tili haqida"gi Qonuni 1989-yil 21-oktabrda qabul qilindi. Shu davrdan boshlab har yili bu kunni til bayrami sifatida nishonlanadi. Mustaqillik sharofati bilan o'zbek tili - davlat tiliga e'tibor kuchaydi, ona tilimizning ijtimoiy mavqeyi kengaydi. 1993-yil 2-sentabrda "Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida" Qonun qabul qilinishi Vatanimizning ma'naviy-madaniy hayotida jahonshumul ahamiyat kasb etdi. Yangi alifboga kiritilgan o'zgartirishlar asosida "O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari ishlab chiqildi va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan 1995-yil 24-avgustda tasdiqlandi. Davr taqozosi bilan "Davlat tili haqida"gi Qonunga ham ayrim o'zgartirishlar kiritildi va 1995-yilning 21-dekabrda O'zbekiston Respublikasining yangi tahrirda "Davlat tili haqida"gi Qonuni e'lon qilindi. Bu qonun 24-moddadan iborat bo'lib, uning 1-moddasida asosiy qonunimiz bo'lgan Konstitutsiyamizning 4-moddasida ta'kidlaganidek: "O'zbekiston Respublikasining davlat tili o'zbek tilidir", – deb yozib qo'yilgan.* Shuningdek, davlat tilini o'rganish, unga amal qilish tabiiy ehtiyoj va zaruratga, hatto anglangan majburiyatga aylanib bormoqda. O'zbek tilida to'g'ri, ifodali so'zlash va yozish, ona tilimizning sofligi va boyligi to'g'ri-sida tinmay g'amxo'rlik qilish, uning iste'mol doirasini kengaytirib borish davlatimiz fuqarolarining burchi hisoblanadi.

Inson nutqi gaplardan, gaplar so'zlardan, so'zlar tovushlardan tashkil topadi. Nutqimiz bo'linuvchanlik xususiyatiga ega bo'lgan turli birliklardan iborat. Bulardan eng kichigi esa, tovushdir. Aynan mana shu nutq birligini o'rganuvchi bo'lim - fonetika bo'limi hisoblanadi. Fonetika deganda eng quyi lisoniy sath ham, tilshunoslikning shu sathni o'rganadigan sohasi ham tushuniladi. Fonetika (gr.phonetikos - tovushga, ovozga xos) tilshunoslikning boshqa sohaslaridan farqli o'laroq, nafaqat o'rganish manbaining funksional tomonini, balki

nutq tovushlarini hosil qiluvchi talaffuz apparatini shuningdek, ularning akustik xossalarini va til egalari tomonidan qabul qilinish jihatlarini ham tekshiradi. Fonetikada tilshunoslikning boshqa fan sohalari- adabiyotshunoslik, fiziologiya, fizika, psixologiya kabi fanlar bilan aloqasi yanada yaqqol namoyon bo'ladi. Bu fanlardan farqli o'laroq, fonetika. tovushlarga so'z, qo'shimcha va gaplarga moddiy qiyofa beruvchi til tizimi unsuri sifatida qaraydi. Fonetika nutqdagi tovush o'zgarishlari va almashinishini, urg'u va uning turlarini ham o'rganadi. Fonetikani o'rganish imlo (orfografiya), to'g'ri talaffuz (orfoepiya) me'yorlarini yaxshi o'zlashtirib olishda, adabiy va. dialektal talaffuz farqlarini aniqlashda, logopediya va surdopedogogikada nutqiy nuqsonlar diagnostikasi va ularni bartaraf etishda katta ahamiyatga ega. Fonetika yutuqlari aloqa vositalarini tekshirish va ular samaradorligini oshirishda hamda nutqni avtomatik aniqlashda muhim rol o'ynaydi.

Hozirgi davr tilshunosligida jahon tillarining o'xshash va farqli alomatlarini o'rganish tillar tipologiyasi deb atalib, bu sohaning fonetikaga doir bo'limi qiyosiy - tipologik fonetika yoki qiyosiy tipologik fonologiya deb ataladi. Masalan, rus, o'zbek va ingliz tillarining qiyosiy - tipologik fonetikasi yoki fonologiyasi kabi. Nutq tovushlari talaffuz a'zolarining ma'lum xizmati natijasida hosil bo'ladi. Tovushlarning hosil bo'lishida ishtirok etuvchi nutq a'zolari harakatining yig'indisi artikulyatsiya deb ataladi. Jahondagi barcha kishilarning nutq a'zolari bir xil tuzilgan bo'lsa ham, har bir tildagi tovushlarning talaffuzida ularning harakati o'sha tilga xos va odatiy bo'lishi mumkin. Biror tilning talaffuzida odat bo'lib qolgan nutq a'zolari odatiy harakatlarining yig'indisi o'sha tilning artikulyatsion bazasi hisoblanadi. Har xil tillar bir - biridan artikulyatsion bazalaridagi ba'zi xususiyatlar bilan farq qilishi mumkin. Inson nutqi zamon va makonda ketma - ket paydo bo'ladigan kichik va katta birliklardan tashkil topadi. Yuqorida qayd etilganidek, til va nutqda uch asosiy qatlam - fonetika, leksika, grammatika, (agar grammatika morfologiya va sintaksisga ajratilsa, 4 qatlam) farqlanib, ular o'z oldiga qo'yilgan vazifaga ko'ra til va nutqni tarkibiy qismlarga ajratadi. Fonologiya va fonetika jihatdan til va nutq to'rt tarkibiy qism: jumla, takt, bo'g'in va tovushga ajraladi. Fonologiya va fonetika ana shu to'rt birlikning til va nutqda tutgan o'rni, turi va xususiyatlarini o'rganadi. Shu bilan birga har qanday nutqni ohangsiz va urg'usiz tasavvur qilib bo'lmagach, mazkur qatlam o'z ichiga bu masalalarni hamda nutq faoliyati bilan bog'liq organlarni o'rganishni ham oladi. Fonetikaning quyidagi turlari mavjud:

- vazifasiga ko'ra: umumiy va xususiy fonetika. Umumiy fonetika dunyo tillariga tegishli bo'lgan umumiy fonetik qonuniyatlarni o'rganadi. Xususiy fonetika esa biror konkret tilga xos bo'lgan tovushlar sistemasini o'rganadi;

- maqsadiga ko'ra: nazariy fonetika, amaliy fonetika, eksperimental fonetika. Nazariy fonetika ma'lum bir tilning tovush xususiyatlarini nazariy jihatdan tasnif etadi. Amaliy fonetika esa muayyan tilning fonetik, orfoepik me'yorlarini o'rganadi. Ostsillograf, kimograf singari alohida apparatlar bilan (yordamida) nutq tovushlari bo'fin, urfu va ohangdagi artikulyatsion-akustik xususiyatlarini o'rganish eksperimental fonetikaning asosiy vazifasidir.

FONETIKA O'Z TEKSHIRISH OBEKTINING DAVRGA MUNOSABATI NUQTAI

NAZARIDAN 2 XIL BO'LADI

1. (sinxron) fonetika va tarixiy
2. (diaxron) fonetika.

Tasviriy fonetika muayyan konkret til tovush tarkibining hozirgi davrdagi ahvolini o'rganadi. Tarixiy fonetika biror konkret tildagi nutq tovushlarining tarixiy taraqqiyotini, qanday o'zgarishlarga uchraganini va bu o'zgarishlarning sabablarini tekshiradi.

Umumiy fonetika barcha tillar uchun umumiy bo'lgan fonetik xususiyatlarni (nutq tovushlarining hosil bo'lishi, ularning universal tasnifi, tovushlarning birikish qonuniyatlari, yondosh tovushlardan birining ikkinchisiga ta'siri va boshqalarni) o'rganadi. Umumiy fonetika xususi fonetika materiallariga asoslanadi. Tarixiy fonetika tilning fonetik tizimini tarixiy taraqqiyotida, rivojlanish jarayonida o'rganadi. Tasviriy fonetika esa muayyan til fonetik tizimining hozirgi holatini o'rganadi. Qiyosiy fonetika ikki til fonetikasini, qarindosh tillar tovush tizimini bir-biriga qiyoslamo'rganadi. Eksperimental fonetika nutqtovushlarini, fonetik hodisalarni ma'lum texnik vositalar yordamida o'rganadi.

Fonetika (grekcha phone - " tovush " , -tike - " fan " so'zla ridan) inson nutqini ifoda qilish uchun zarur bo'lgan tovushlar va ularning vositalari haqidagi tilshunoslik sohasidir. Fonetika tilning boshqa sohalari bilan bog'liq, chunki tovush, urg'u va ohangsiz bo'g'in, so'z, so'z birikmasi va ran bo'lmaydi. Shu tufayli fonetika leksika, morfologiya, sintaksis va stilistika bilan bog'liq til bosqichi deb qaraladi. O'zbek tili fonetikasi ham chuqur o'rganilmoqda. O'zbek tilining tasviriy fonetikasini tadqiq qilishda V. V. Reshetov, Sh. Shoabdurahmonov, fonetika Abdullayev, A. G'ulomovlar; o'zbek tili fonetikasini 60-yillar oxiridan eksperimental o'rganishda A. Mahmudov va S. Otamirzayevalar; o'zbek tilining tarixiy fonetikasini o'rganishda fonetika Abdullayev, G'. Abdurahmonov, A. Rustamov, Q. Mahmudov, H. Ne'matov, E. Umarovlarning xizmatlari katta. Fonetikada nutq tovushlari 4 tomondan o'rganiladi:

- 1) nutq organlarining nutq tovushlarini talaffuz qilishdagi harakati, ya'ni artikulyatsiyasi o'rganiladi;
- 2) tovushlar qanday fizik tebranishlar natijasi ekanligi, ya'ni akustik tomonini hisobga olinadi;
- 3) nutq tovushlari bo'fin, urfu va ohangning eshituvchi tomonidan anglab his etilishi tekshiriladi;
- 4) nutq tovushlarining tildagi so'zlar, frazalar va gaplarni bir-biridan farqlash uchun xizmat qilishi, ya'ni *fonologik* tomoni o'rganiladi.

Fonetikani o'rganishning nazariy va amaliy ahamiyati bor. Tilning talaffuz alomatlari nazariy jihatdan o'rganiladi. Fonetika amaliyotda keng qo'llaniladi. Tilning tovush tarkibini yaxshi o'rganishda, orfografiya masalalarini to'g'ri hal qilishda, yozuvi bo'lmagan xalqning yozuvini yaratishda, eski yozuvdan yangi yozuvga o'tishda, chet el tillarini o'rganishda, tili chuchuk bolalarning tilini tuzatishda va boshqa sohalarda fonetikaning ahamiyati nihoyatda kattadir.

ADABIYOTLAR RO`YHATI:

1. Rafiyev A., G'ulomova N. Ona tili va adabiyot. – Toshkent: <>, 2014. – 368
2. Sayfullayeva R., Mengliyev A. Hozirgi o'zbek adabiy tili –Toshkent: “Fan va texnologiya” - 2009. 414 b.
3. H. Jamolxonov . Hozirgi o'zbek adabiy tili .- Toshkent : "Talqin" , 2005 . 260 b.
- 4 .U. Tursunov , A. Muxtorov , Sh . Rahmatullayev . Hozirgi o'zbek adabiy tili. - Toshkent: "O'zbekiston " .1992 . B .17